

Ryżewski, Grzegorz

**Mościcha w gminie Dąbrowa Białostocka -
uposażenie zboru w Sidrze i miejsce
domniemanego cmentarza protestanckiego**

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 24, 2018, s. [136]-158

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

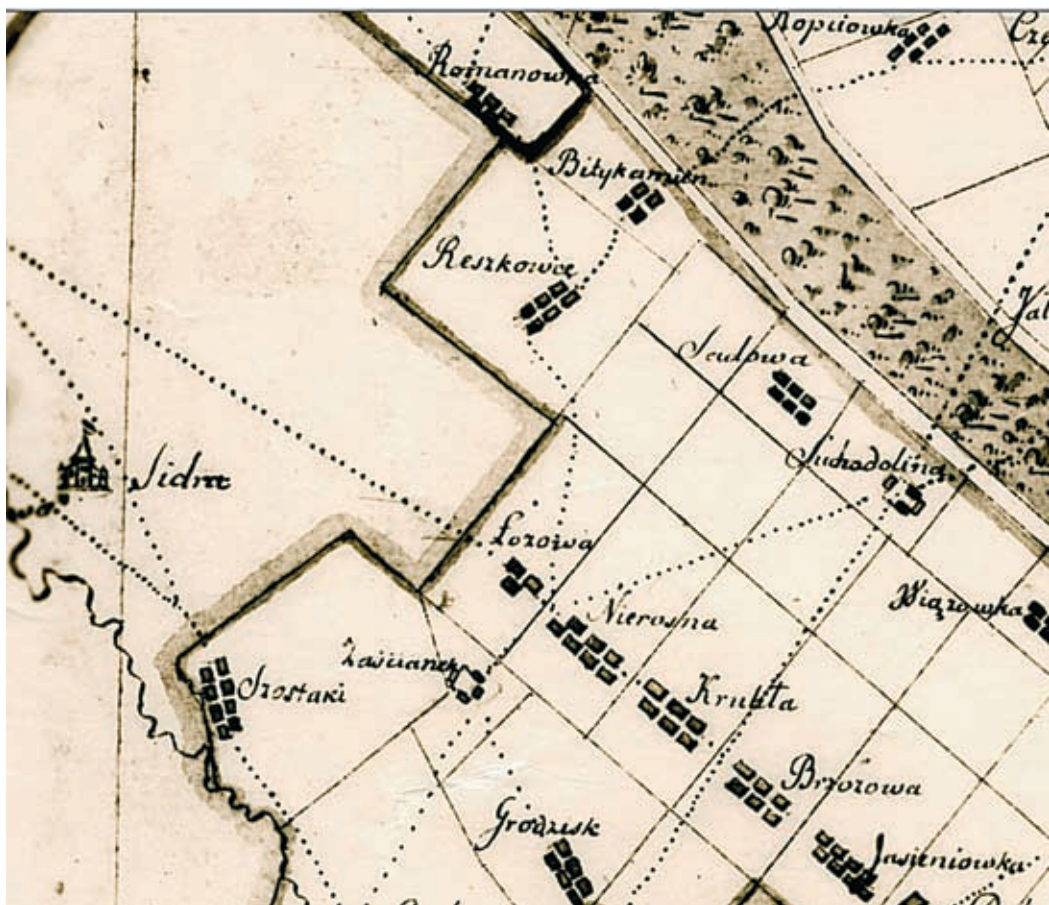
GRZEGORZ RYŻEWSKI
Białystok

Mościcha w gminie Dąbrowa Białostocka – uposażenie zboru w Sidrze i miejsce domniemanego cmentarza protestanckiego

1. Przynależność administracyjna

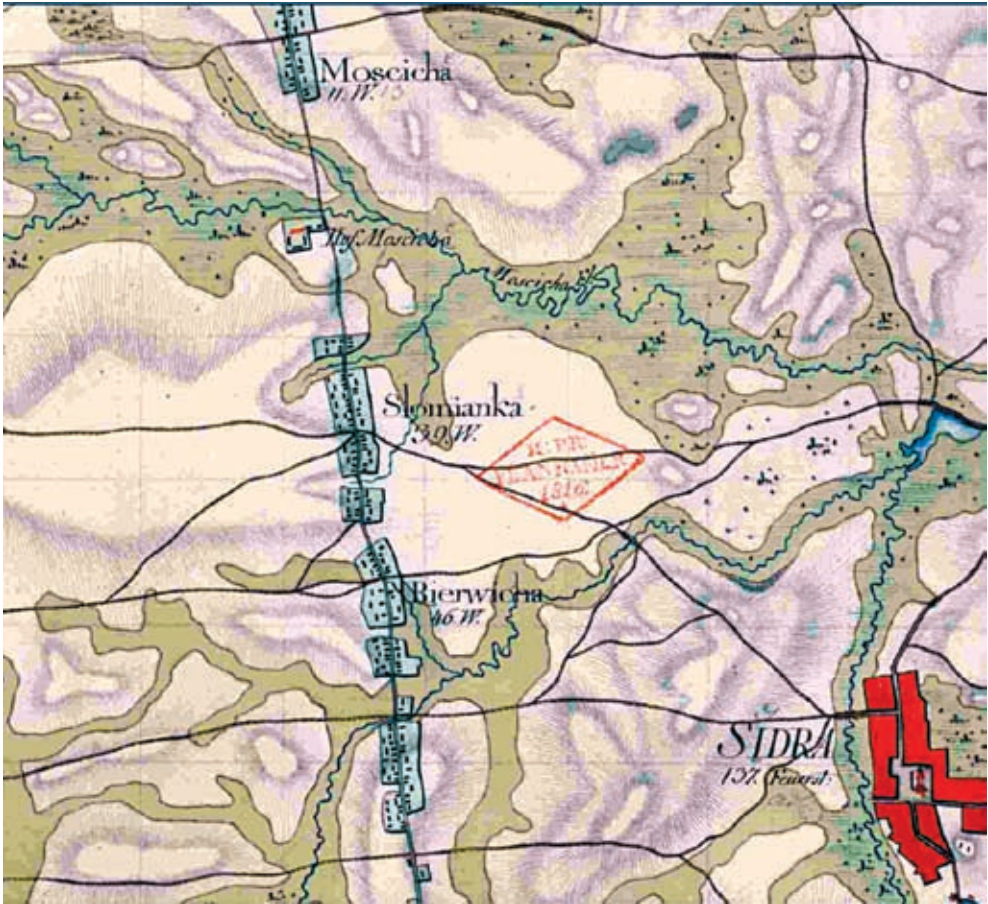
We wczesnym średniowieczu opisywanych ziem strzegł gród mazowiecki w Grodziszczanach. Grodzisko zwane Okopem, Okopem Szwedzkim, Zamczy-skiem położone jest na północny wschód od wsi, przy drodze z Różanegostoku do wsi Grzebienie, na południowej krawędzi doliny bezimiennej strugi. Wyniki badań sondażowych zaliczają obiekt do kultury słowiańskiej związanej z Mazowszem¹.

W 1325 roku wschodnią granicę władania mazowieckiego określili książęta Siemowit i Trojden w liście do papieża, w którym pisali, iż granica mazowiecka sięgała zaledwie dwie mile od Grodna (*duas leucas*), co przekłada się na 15-16 km. A zatem granica mazowiecka przebiegała zapewne działem wodnym górnej Biebrzy i Niemna lub górną Biebrzą. Prawdopodobnie taki zasięg na wschodzie Mazowsze posiadało już we wczesnym średniowieczu, o czym można sądzić z badań archeologicznych prowadzonych na grodzisku w Grodziszczanach. Oprócz grodu funkcjonowała tam osada wczesnośredniowieczna, na terenie której znaleziono ceramikę typową dla wytworów osadnictwa mazowieckiego oraz osadnictwa pogranicza polsko-ruskiego ulegającego wpływom kulturowym Mazowsza². Materiał ten jest zupełnie inny niż znaleziska w Grodnie z tego czasu, co zaprzecza tezom nieraz wygłaszanych w literaturze, jakoby tereny Sokólszczyzny były podporządkowane Grodnu. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy są opisy granicy mazowieckiej z Zakonem z około 1341 i 1343 roku. Granica biegła wówczas środkową i górną Biebrzą do jej źródeł (okolice Nowego Dworu). Traktat zawarty 8 listopada 1343 roku między Siemowitem II a Krzyżakami w Briatianie przewidywał wytyczenie granicy pomiędzy Mazowszem i Zakonem: *idąc od zachodu – od rzeki Pisy wzdłuż rzeki Wincenty do jej ujścia do Wissy i stąd do brodu zwanego Kamienny Bród na rzece Łek (Ełk) i dalej tą rzeką do Biebrzy, a Biebrzą do jej źródeł*³.

2. Dobra sidrzańskie na mapie z 1781 roku (orientacja południowa).
Sidra landed estate on a map from 1781 (southern orientation).

Ponieważ rozwijające się państwo litewskie wciąż nękało tereny położone na zachód od tej granicy, król Kazimierz Wielki w 1351 roku zorganizował wyprawę odwetową. Jan Tyszkiewicz stwierdzał, że jeszcze w 1353 roku granica mazowiecko-litewska przebiegała trzy mile na zachód od Grodna⁴. Może przez jakiś czas granica litewsko-mazowiecka oparta była o rzekę Sidrę? Szybko jednak wzrastające w siłę państwo litewskie powiększyło swoje terytorium, przesuując granicę na zachód. Akt graniczny między Litwą a Mazowszem, rzekomo podpisany 13 sierpnia 1358 roku przez księcia mazowieckiego Siemowita i litewskiego księcia Kiejstuta, wyznaczał limes ciągnący się od Kamiennego Brodu do Rajgrodu, następnie rzeką Nettą do jej ujścia do Biebrzy, tą rzeką do Targowiska (Dolistowo Stare), dalej Biebrzą do ujścia Wielkiej Strugi (Brzozówka), stamtąd Wielką Strugą do rzeki Czarnej, następnie rzeką Supraślą do Popielowego Siedliska, a stąd do ujścia Niewodnicy w Narew. Akt ten, jeżeli nawet jest falsyfikatem (obecnie nie ma co do tego zgody uczonych), przedstawia jednak rzeczywistość historyczną i graniczny charakter wspomnianych tam rzek⁵.

3. Sidra i Mościcha na mapie pruskiej z 1795 roku.
Sidra and Mościcha on a Prussian map from 1795.

Krzyżacy rzekli się większości terenów pojaćwieskich na rzecz Litwy dopiero w 1398 roku, kiedy ustanowiono pokój mocą traktatu salińskiego. Granica przebiegała od rzeki Szeszupy do jeziora Necko, rzeką Nettą do rzeki Biebrzy. Tę granicę potwierdzono w układzie zawartym w Malborku w 1402 roku. W następnych latach udało się Litwie przesunąć granicę jeszcze dalej na zachód, dzięki czemu powiększyła ona swe posiadłości o powiat goniądzki. Granica Litwy i Mazowsza biegła od tej pory rzeką Elk do ujścia w Biebrzę, a następnie Biebrzą do Narwi. W 1513 roku utworzono województwo podlaskie, wyodrębnione z istniejącego od 1413 roku województwa trockiego. W skład nowego województwa w tym czasie wchodziły ziemie: bielska, drohicka, mielnicka, brzeska, kamieniecka i kobryńska. W 1566 roku przeprowadzono reformę administracyjną, która zmniejszyła obszar województwa podlaskiego, ponieważ wyłączono z niego ziemie brzeską i kamieniecką, które wraz z księstwem kobryńskim utworzyły województwo brzeskie. W 1569 roku Podlasie włączono do Korony, a województwo brzeskie pozostało przy Wielkim Księstwie Litewskim. Taka sytuacja przetrwała do rozbiorów. Zachodnia granica wojewódz-

twą podlaskiego biegła Elkiem, Biebrzą i Narwią, natomiast wschodnią granicę województwa podlaskiego w jego części północnej, która jednocześnie była granicą Korony z Wielkim Księstwem Litewskim wyznaczały rzeki Netta – Biebrza – Brzozówka – Czarna.

Tereny gminy Dąbrowa Białostocka przynależały jeszcze w latach 40. XIV wieku do mazowieckiego dystryktu (powiatu) goniądzkiego, którego najdalej wysuniętą granicą na wschód była linia górnej Biebrzy, a grodem – gród w Grodziszczanach. Następnie ziemie te weszły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i przynależały do województwa trockiego. Do lat 90. XVIII wieku dzieliło się ono na cztery powiaty: trocki, kowieński, upicki i grodzieński, w skład którego wchodziły ziemie gminy dąbrowskiej.

W 1793 roku mocą sejmu grodzieńskiego zaszły pewne zmiany administracyjne na tych terenach. Na bazie dawnego województwa trockiego powstały wówczas aż trzy województwa: trockie, mereckie i grodzieńskie, każde składające się z trzech powiatów zwanych też ziemiami. Województwo grodzieńskie obejmujące nasz obszar składało się z trzech ziem: grodzieńskiej, wołkowyskiej i nowo utworzonej sokólskiej. Ta ostatnia została utworzona z parafii w zachodniej części powiatu grodzieńskiego, do których została dodana parafia jałowska z powiatu wołkowyskiego⁶.

Po upadku powstania kościuszkowskiego nastąpił trzeci rozbiór Polski, która zniknęła z mapy Europy. Po ustaleniu granic między zaborcami w 1796 roku opisywane tereny dostały się Prusom. W marcu tego roku wojska pruskie weszły do Sokółki. Prusy, z ziem zabranych, utworzyły nową prowincję swego państwa pod nazwą Prus Nowowschodnich (Neuostpreussen). W jej skład weszły: ziemie części Podlasia, Żmudzi, województwa trockiego i Mazowsza. Prowincja ta, o obszarze około 800 mil kwadratowych, podzielona została na dwa departamenty kameralne (Kammerdepartament) płocki i białostocki. Powierzchnia departamentu białostockiego wynosiła przeszło 450 mil kwadratowych, zaludnienie – przeszło pół miliona⁷. Departament białostocki podzielony został na 10 dystryktów, zwanych też powiatami. W tej liczbie znalazł się dystrykt dąbrowski, który tak opisano w odpowiednim cyrkularzu: *Dystrykt dąbrowski zawiera w sobie tąż część powiatu grodzieńskiego od Janowa do Sokółki, aż do Augustowa i Grodna rozciągającą się, a kasa w Dąbrowie wyznaczona*⁸.

Prusacy rządili tutaj od 1795 do 1807 roku. Wprawdzie był to okres bardzo krótki, ale niezwykle ważny w dziejach Polski. Prusacy bowiem rozbili dotychczasową wewnętrzną strukturę zarządzania państwem polskim, i to tak skutecznie, że nawet w latach odbudowy elementów państwowości polskiej w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego już nie wracano do dawnych stosunków, które panowały w administracji, skarbowości, sądownictwie, szkolnictwie, w terytorialnych podziałach państwowych i kościelnych, lecz nawiązywano do nowych, wprowadzonych przez Prusaków⁹.

Wkrótce wybuchła wojna Francji z Prusami i Rosją. Po zwycięstwach Napoleona pod Jeną i Auerstädt (14 X 1806) oraz w połowie czerwca 1807 roku pod Friedlandem, Napoleon ostatecznie rozgromił wojska pruskie i rosyjskie, do czego przyczynili się w znacznym stopniu również Polacy. Następnie w lipcu 1807 roku traktatem w Tylży, zawartym z Rosją i Prusami, Napoleon utworzył Księstwo War-

4. Sidra i Mościcha na mapie pruskiej z ok. 1800 roku.
Sidra and Mościcha on a Prussian map from ca. 1800.

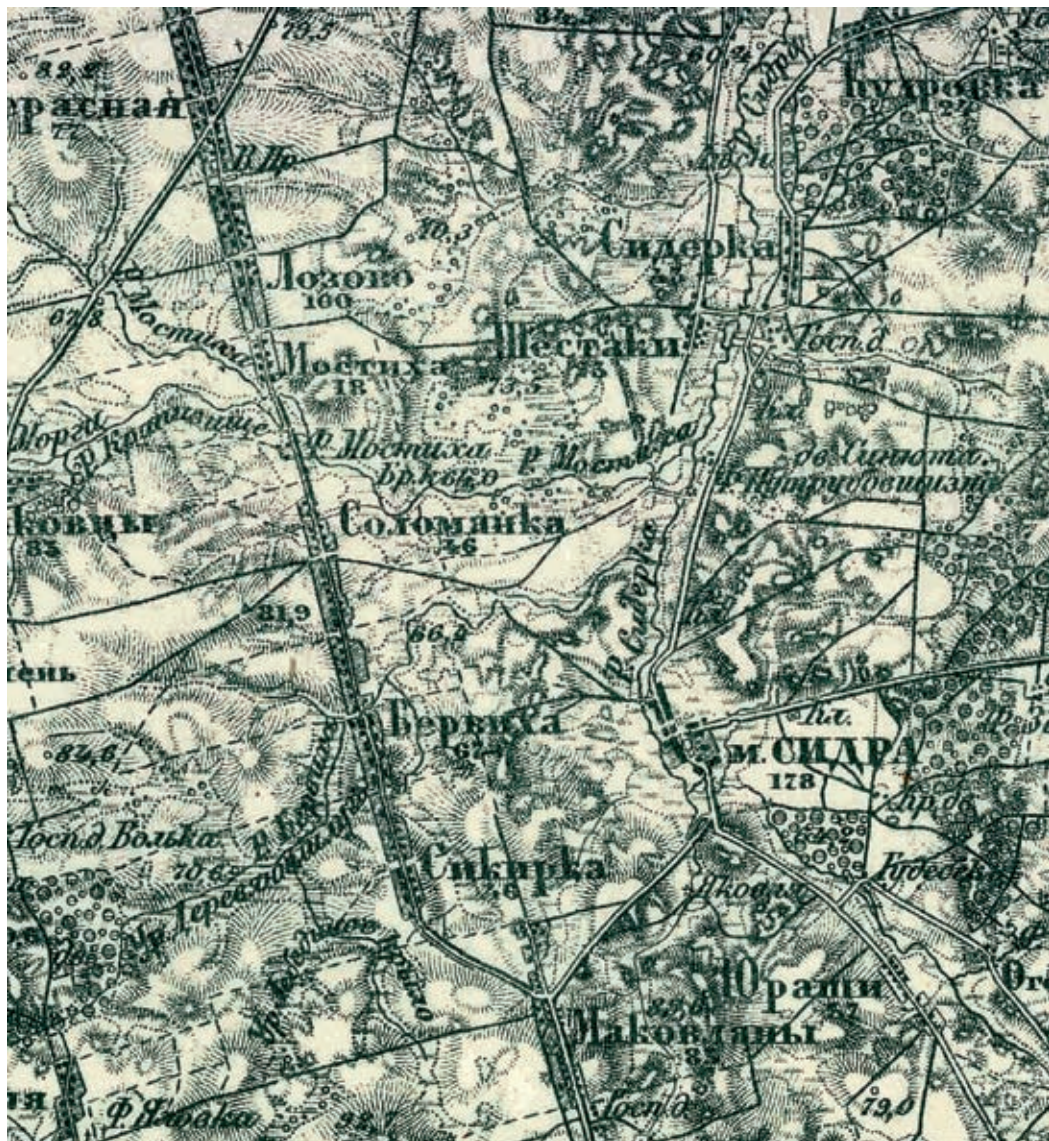
5. Sidra i Mościcha na mapie pruskiej z 1. poł. XIX wieku.
Sidra and Mościcha on a Prussian map from the first half of the nineteenth century.

6. Sidra i Mościcha na mapie rosyjskiej z 1866 roku.
Sidra and Mościcha on a Russian map from 1866.

szawskie, zaś tzw. obwód białostocki oddał carowi¹⁰. Granica między Księstwem a obwodem biegła m.in. Biebrzą. W granicach cesarstwa rosyjskiego znalazły się dotychczasowe pruskie powiaty: białostocki, bielski, drohicki, część suraskiego, goniądzkiego i dąbrowskiego, w tym obecne tereny gminy Dąbrowa Białostocka.

Po ataku Napoleona na Rosję w Warszawie 28 czerwca 1812 roku ukonstytuowała się Konfederacja Generalna Polska, która nawoływała do zjednoczenia dawnych ziem polskich. W lipcu tego roku zebrani w Wilnie Litwini przystąpili do tejże konfederacji. Utworzona w Wilnie Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego (na czele z Józefem Kossakowskim) miała pod swymi rządami też obwód białostocki z powiatem sokólskim (w skład którego wchodziły obecne tereny gminy Dąbrowa Białostocka) oraz trzy gubernie: grodzieńską, wileńską i mińską. Z ramienia Napoleona działał komisarz wojskowy, pełniący obowiązki gubernatora Litwy – generał Dirk van Hogendorp.

7. Sidra i Mościcha na mapie rosyjskiej z 1894 roku.
Sidra and Mościcha on a Russian map from 1894.

Obwód białostocki wyzwolony został na przełomie czerwca i lipca i przemianowany na departament. Powołano Tymczasową Komisję Administracyjną Departamentu Białostockiego, w skład której weszli: Józef Zawadzki, przewodniczący, marszałek Konfederacji Białostockiej, Maciej Starzeński, Joachim Wołłowicz, Franciszek Orsetti, Antoni Wróbel, Józef Łazowski, Józef Grabowski, Jan Grzymała, Jerzy Tołwiński i Stanisław Budzyński. Delegatem do Warszawy został Jan Nepomucen Świdziński. Wybrano też komisję do spraw zaopatrzenia armii w żywność, furaz i podwoły pod przewodnictwem Kazimierza Downarowicza, podprefekta zarzą-

dającego powiatem sokólskim. Członkami komisji byli: Joachim Wołłowicz, Dionizy Rakuzy, Antoni Grzymała, Michał Babecki. Dwaj ostatni byli tzw. członkami wykonawczymi i bezpośrednio zajmowali się rekwizycją żywności, furażu i podwód na rzecz armii¹¹.

Równoległe z powstaniem departamentowych administracji powstały administracje powiatowe (podprefektury), na czele których stali podprefekci. Departament białostocki składał się z czterech powiatów: białostockiego, bielskiego, drohiczyńskiego i sokólskiego – obejmującego opisywane tereny. Podprefektem sokólskim został Kazimierz Downarowicz, poseł na sejm i marszałek powiatu. Z ramienia Konfederacji Grodzieńskiej Downarowicz wraz z Ignacym Lachnickim byli wybrani delegatami do Rady Konfederacji Generalnej w Warszawie. Podczas jego nieobecności zastępował go Wincenty Szyрма, sędzia sokólskiego sądu grodzkiego¹².

Ten stan rzeczy trwał pół roku. Po klęsce Napoleona i odwróceniu Wielkiej Armii już na początku 1813 roku ziemie te powtórnie stały się częścią imperium rosyjskiego. Istotna zmiana nastąpiła w 1843 roku, kiedy to zlikwidowano obwód białostocki, wcielając go do guberni grodzieńskiej.

Na mocy ukazu Aleksandra II z 19 lutego 1861 roku, znoszącego pańszczyznę i poddaństwo, zostały powołane struktury samorządu wiejskiego – zarządy gminne. Powiat sokólski podzielony został na trzy stany: pierwszy z nich z siedzibą w Kuźnicy, w skład którego wchodziły wołości (gminy): kruglańska z siedzibą w Kuźnicy, makowlańska z siedzibą w Sidrze, grzebieniwska z siedzibą w Nowym Dworze, kamieńska z siedzibą w Różanymstoku (Krasnymstoku). W 1890 roku wieś Mościcha oraz folwark Mościcha, należący w tym czasie do Ottona Baerha, syna Ottona, przynależały do gminy makowlańskiej¹³.

W latach 1908-1910 na czele gminy makowlańskiej stał Marcin Michajłowicz Kulmaczewski¹⁴, zaś w 1915 roku Dominik Bagan¹⁵.

Po I wojnie światowej wieś i folwark Mościcha znalazły się w województwie białostockim, w powiecie sokólskim (gm. Sidra). Obecnie wieś przynależy do województwa podlaskiego, powiatu sokólskiego (gm. Dąbrowa Białostocka).

2. Osadnictwo i powstanie dóbr Sidra

Historię dóbr sidrzańskich, w skład których wchodziła Mościcha, należy rozpocząć 28 maja 1514 roku, kiedy dwaj bracia Iwan i Łukasz Hrynkowiczowie otrzymali szmat puszczy grodzieńskiej *na budowanie dwora, wzdłuż i wszerz po cztery wiorsty*. Dokument opisujący to nadanie wyznaczał granicę od posiadłości biskupa wileńskiego Wojciecha Radziwiłła, *podle granicy Michaiła Chaleckiego, podle reki Sidry*¹⁶. Następnie król wysłał komisarzy, aby szczegółowo wyznaczyli granice ziem nadanych braciom. Dokument sporządzony z tej okazji tak opisywał nadanie: *ot Trumpina pola, ot pana Chaleckago granicy po wielkiuju Ganiezckuju dorogu, po granicu Doroszkowiczow, a ot tego pod gorodniczego grodienskogo pana Fiedkowu granicu a po granicu kniazia Andrieja Sanguszkowicza a po Miskowu tatarinowu, po tujuż dorogu, kotoraja idiet podle Chaleckogo granicy ku Trympinu polju do reki Sidry*¹⁷.

W 1524 roku Iwan z Łukaszem otrzymali pozwolenie królewskie na wykopanie stawów oraz postawienie młynów na rzece Sidrze w granicach tego nadania¹⁸.

W 1536 roku bracia podzielili się nadaniem po połowie. Łukasz otrzymał część zachodnią dóbr, zaś Iwan część wschodnią, na której powstało m.in. Zalesie¹⁹. Na ziemiach Łukasza założono zapewne dzisiejszą Sidrę jako ośrodek sporych dóbr. Łukasz Hrynkowicz w 1514 roku, jeszcze jako dworzanin królewski, otrzymał nadanie trzech ziem pustych w grodzieńskim powiecie w *Wirteliskim siele nazwanych Drobyszewszczyzna, Kriłowszczina, Kucowszczina*²⁰. W tym samym roku król potwierdził mu kupno Łyskowszczyzny, którą ten nabył od Łukiana Łyskowicza²¹. Był też posiadaczem Rusoty²². Od 1524 roku Łukasz występował jako klucznik grodzieński²³. W 1528 roku Łukasz zobowiązany był do wystawienia 10 koni²⁴.

W latach 30. XVI wieku proces kolonizacyjny dóbr Wołłowiczów był w pełni zaawansowany, co wynika ze sporów granicznych między nimi a królewskimi poddanymi. W 1539 roku komisarze królewscy wydali dokument, którym przyznawali prawa do gruntów i sianozęci poddanym hospodarskim, które zagarnął Łukasz Wołłowicz, zakładając na nich staw²⁵. Po jego śmierci, która nastąpiła przed 24 listopada 1552 roku²⁶, dobra dziedziczył zapewne syn – Andrzej Łukaszewicz Wołłowicz, zmarły bezpotomnie w roku 1559. Przed śmiercią w 1558 roku zapisał dobra synowi Bohdana, a bratu Łukasza – Eustachemu Bogdanowiczowi Wołłowiczowi (zm. 1587) – swemu stryjowi²⁷.

W tym samym mniej więcej czasie powstał ciąg wsi zwany Długą Wsią, a łączący dwór Sokółka, założony w 1524 roku, z dworem Kamienna, istniejącym w 1522 roku i będącym później siedzibą leśniczego nowodworskiego. Były to Osmołowszczyzna, Poborcze (dziś nie istnieje), Służki-Bojary (nie istnieje), Małyszówka (zawierająca w sobie grunta wydzielonej później Dąbrowy), Jasienówka, Brzozowo, Krugło, Nierośno, Mościcha. Jak pisał Jerzy Wiśniewski: *ciąg gospodarstw chłopskich Długiej Wsi stanowił jakby barierę strzegącą puszczy od wschodu. Prosto wytknięte w czasie pomiarów granice końca pól wiejskich były również prosto wytkniętą granicą puszczy*²⁸. Wydaje się, że datowanie powstania Długiej Wsi na ok. połowę XVI wieku jest zasadne, chociaż bezpośrednie źródła odnoszące się do tych wiosek, które wchodziły w skład gminy dąbrowskiej, są późniejsze. Dowiadujemy się mianowicie, że mieszkańcy wsi Brzozowo, Krugło i Nierośno w 1611 roku jeździli do króla Zygmunta Wazy na skargę o niesłuszne narzucanie im pańszczyzny, której oni odrabiać nie chcieli, jako że *od dawna byli ludźmi kopnemi tj. czynszowemi*. Zatem przed 1611 rokiem wieś Krugło *istniała od dawna*²⁹. Wsie Makowlany, Bierwicha, Mościcha, Słomianka zostały nadane w 1576 roku Eustachemu Wołłowiczowi³⁰. Nie ulega wątpliwości, że powstały w ramach tego samego rozplanowania i w podobnym czasie. Długa Wieś istniała więc zapewne przed rokiem 1576, a być może i przed 1569, kiedy istniała już rozplanowana w ramach tego samego założenia Długiej Wsi – Siekierka³¹.

Mościcha zatem od XVI wieku wchodziła w skład dóbr sidrzańskich, należących do m.in. Wołłowiczów, Hołowczyńskich, Szczuków czy Potockich³².

Jak wspomniano wyżej, Sidra po śmierci Andrzeja Łukaszewicza (zm. 1559) dostała się w ręce Eustachego Bogdanowicza Wołłowicza, postaci wybitnej i niezwykle wpływowej, który wybudował w Sidrze zamek, założył miasteczko oraz ufundował i wybudował zbór kalwiński³³. Pierwszy dokument dotyczący władania tymi dobrami przez Eustachego pochodził z 1563 roku, kiedy to król Zygmunt August zezwolił Eustachemu dokonać zamiany gruntów poddanych królewskich wsi Szostaki, zalanych przez jego staw sidrzański: *Osnaymujem sim listom Naszom*

ninesznim i napotom buduczim komu budet potrzeba toho wedati, powedit przed nami marszałok dwornyj podskarbi ziemski pisar nasz starostwa mohylewskiego, pan Ostafiej Wołłowicz iż eho miłost zajmujczy staw swój na rece Sidre zaniat zaliwkom toho stawu swoeho, pry berehu toe reki, utinaiuczy trinadcat rezou pola skraynoho wołok poddanych naszych wotosti nowodworskoje, sęta Szostakou (...) za kotoroiu zemlu (...) eho miłost postupil i czerez uradnika swoho sidranskoho Stanistawa Borkowskoho zawet tym poddanym naszym sęta naszego Szostakou, z odnoe storony, i podle strony bocnoe wołok sięta jeho Snitki z druhoie storony, też odin w nem mogrom odinadcat jest nadano, poddanym naszym z storony jeho miłosti³⁴.

8. Sidra i Mościcha na mapie niemieckiej z 1900 roku.
Sidra and Mościcha on a German map from 1900.

9. Sidra i Mościcha na mapie rosyjskiej z 1914 roku.
Sidra and Mościcha on a Russian map from 1914.

←

Wydaje się, że od samego początku wieś Mościcha związana była z fundowanym w Sidrze zborem ewangelickim i stanowiła część jego uposażenia. Eustachy Wołłowicz (zm. 1587), syn Bogdana, początkowo był pisarzem wojewody wileńskiego Jana Hlebowicza i podstarostą brzeskim (1551). Jako pisarz gospodarski występował w latach 1551-1566. Marszałkiem gospodarskim został mianowany w 1553 roku, a jako marszałek nadworny wzmiankowany był w latach 1561-1569. W latach 1561-1566 pełnił też urząd podskarbiego ziemskiego, w 1565 – starosty brzeskiego, w latach 1566-1579 – podkanclerzego WKL, kasztelana trockiego (1569), a od roku 1579 kasztelana wileńskiego i kanclerza WKL³⁵. Wołłowicz był wielkim zwolennikiem reformacji i członkiem kościoła ewangelicko-reformowanego, w 1579 roku był

seniorem zboru wileńskiego, a w 1582 roku ufundował w Wilnie szpital i cmentarz ewangelicki³⁶. To za jego sprawą do Knyszyna dotarły religijne nowinki i pewnie uruchomiono zbor kalwiński. Może w zborze tym swe nauki głosił, radykalny w poglądach co do kwestii chłopskiej, działacz ariański pochodzący spod Knyszyna Jakub z Kalinówki, który do 1568 roku był ministrem Eustachego Wołłowicza, a który przed synodem kalwińskim 20-21 stycznia 1568 roku jako arianin zrzekł się godności ministra i wyjechał do Rakowa³⁷.

Również Sidrę uczynił Wołłowicz silnym ośrodkiem reformacji, budując tu murowany zbor³⁸, w którym kazał się pochować, spisując swój testament, oraz poczynił bogate zapisy na zbor, ministrów, szkołę itp. Nietrafne są zatem przypuszczenia Anny Czapskiej, jakoby to Piotr Wołłowicz, cześnik WKL przy poparciu finansowym Jana Hołowczyńskiego wznosił murowany zbor w Sidrze dopiero na przełomie XVI i XVII wieku³⁹. W ostatniej woli Eustachego Wołłowicza czytamy m.in.: *A w sidrenskom imeniu na kostał aby dwom kaznodeiam postanowleno na folwarki pedesat wołok, ludmi osetych, a po dwie wołoki na paszniu, a osobliwe czynszów koźdomu po soroku złotych polskich na hod dawati, a na szpitali po dwanadcati kop groszey dla soli, miasa, seledcow, a muki na hod po czetyry solanek, na hod jeczmenia po solance, na krupy na szkołu sorok złotych polskich, i bakataru do roku chowaiuczy czotoweka hodnoho, nauczonoho dla nauki detey moich krownych y poddanych, a na żywnost muki boczek szest, krup y horochu boczki dwie, sołodu beczek szest jeczmenaha, wepri dwa, abo dwie kope hroszey. A postanowiti dozorczy, aby w kostele fała boża neustawała, a w szkole nauka krownym moim y innym sirotam darom była, a żebrakom w szpitaliu wychowanie obecne na osob dwadcat⁴⁰. Następnie Sidrę dostał, wraz z ręką córki Wołłowicza Reginy, Seweryn Bonar (zm. 1592), starosta rabsztyński (1564), kasztelan biecki (1589), krakowski (1590), patron co najmniej siedmiu zborów kalwińskich⁴¹. Kolejni dziedzice byli również protestantami.*

W 1630 roku właściciele dóbr Jan z Rafałowa, książę na Hołowczyźnie, cześnik WKL oraz jego małżonka Helena Piotrówna Wołłowiczówna, cześnikowa WKL uposażyli (lub raczej potwierdzili albo wzbogacili nadanie) zbor sidrzański w wieś Mościchę posiadającą 20 włók osiadłych gruntu. Nadali też pod Sidrą cztery włoki na pasznię kaznodziejską, dom z ogrodami, gumnami i wszelkim zabudowaniem gospodarczym na mieszkanie kaznodziejskie, pensję z dworu sidrzańskiego *doroczną szpitalną, któraby i sustentowaniu, karmieniu i odziewaniu sześciu ubogich zborowych wiecznie correspondować i wydołać mogła*. Przy zborze miał stale przebywać pasterz, *kaznodzieja albo bakatarz⁴²*.

O tym uposażeniu czytamy w liście z 1704 roku Gabriela Dyjakiewicza, ministra węgrowskiego⁴³, którego cytuje historyk Łukasiewicz: *Fundusz ten zbor sidrzański ma bardzo warowny od książąt Hołowczyńskich pierwszych fundatorów sobie dany, a roborowany pieczęciami książąt Ichmościów Radziwiłłów i innych senatorów ewanielików naówczas którzy na sustentacyą slugi bożego, szkółki i szpitala nadali temu zborowi dwie wsi osiadłe z gruntami, plebanią i poddanymi. Co było tak długo w używaniu sług bożych, aż się w dziedzictwo dostała Sidra śp. JMPanu Potockiemu, podczaszem W. K. Litewskiego któregośmy i my jeszcze zaznali marszałkującego w trybunale W. K. Litewskiego w Wilnie. Ten chcąc księdzu ulżyć pracy gospodarskiej, przyłączył wioski do dworu, a na to miejsce prociwą gotową płacił i ordynaryą dawał. Toż uczynił i JMPan starosta Jabłonowski, succesive po nim nastąpiwszy, aż też i JM. Pani starościna drohicka do śmierci swej podobnież wypłacała. Post cujus fata nastąpił na część swą JW. JWPan Podkanclerzy Ks. Lit. Drudzy*

10. Sidra i Mościcha na mapie niemieckiej z 1915 roku.
Sidra and Mościcha on a German map from 1915.

11. Sidra i Mościcha na mapie polskiej z 1929 roku.
Sidra and Mościcha on a Polish map from 1929.

Ichmość konsukcessorowie temuż JMCi części swoich uczynili cessyą, niedokładając się synodu naszego (lubo domestici fidei) o należytość zboru sidrzańskiego, luboć przecie musieli niejaka o tem uczynić kaucyą. Skąd JW. JM. Pan Podkanclerzy żyjącemu natenczas słudze Bożemu obiecał wypłacać i wypłacał aż do śmierci jego, lubo już nie z tą sufficiencyą. Succesorów jego nie deklarowano i niedają też nic. Nawet i introdukcji do plebanii Ministra zabraniając, ostatek ogrodów domowych mieszczanom sidrzańskim za pobudką plebana jednego na wiosnę rozdali, chcąc pono tym sposobem repellere naszych. Aleć przecie kaznodzieja nasz się tam trzyma na gospodzie i domu bożego jeszcze się nie waży tykać⁴⁴.

Rzeczywiście sytuacja zboru sidrzańskiego znacznie się pogorszyła, gdy dobra przejął podkanclerzy Antoni Szczuka, gorliwy katolik. Trzeba też pamiętać, że gdy obejmował dobra, w Sidrze nie funkcjonował kościół katolicki. Zapewne jednym z zamysłów Szczuki było przejęcie na ten cel zboru. W 1708 roku Dyjakiewicz pisał: *Dzieje się to już od kilku lat, a teraz niedawno będąc na wizytacyi w Sidrze jako adjunctus JM. księdza seniora podlaskiego, wyrozumiałem od J. Mości naszych, iż P. Podkanclerzy, alias*

12. Sidra i Mościcha na mapie radzieckiej z 1931 roku.
Sidra and Mościcha on a Soviet map from 1931.

heres pius et Justus, pro solito u Ichmościów zelo, coraz naszym raczy movere difficultatem, jako będziemy mogli w Sidrze chwałę bożą utrzymać, ponieważ do swego nabożeństwa, będąc tych dóbr panem, potrzebuje kościoła. Zrozumiałem i to ex amicis JMCi, iż na instancją króla JM. Pruskiego, po Panu Bogu wielkiego naszego protektora, JPan Podkanclerzy mógłby nam prawa kościołowi temu służące konfirmować. Dlaczego mój wielce M. Dobrodzieju nie dla nas, dla Boga i chwały jego chciej się o to pobożną i poważną swoją interpozycją postarać, aby król JM. Pan Miłościwy, jako gorliwy bożej propugnator i propagator, uchyliwszy królewskich swoich respektów, dla imienia króla niebieskiego, raczył do JP Podkanclerzego za tym zborom napisać, który godzien konserwacji, bo jest i audytorium do niego slacheckie piękne i sam w fabryce swojej murowany, staroświecki, bardzo dobry i piękny⁴⁵.

Wstawiennictwo króla pruskiego chyba pomogło, bowiem Szczuka ufundował parafię katolicką i wybudował w Sidrze kościół, pozostawiając zbór w spokoju. Pierwszy kościół katolicki został erygowany przez Szczukę 20 grudnia 1704 roku: JW. Szczuka fundator i Marianna Konstancja z Potockich jako dziedziczka i fundatorka mał-

żonkowie w erekcji funduszu kościoła sidrzańskiego zapisali proboszczowi 1) cztery włóki gruntu z przyległymi sianożęciami, 2) Folwark Zagnorzenie zwany i 5 przy nim ogrodów, które licząc z sianożęcią 4 morgi zamykają w sobie, 3) złotych polskich 900 na dziesięcinę dworną oznaczył fundator ze dworu czyli prowentów sidrzańskich corocznie, 4) ogród czyli sad pod pałacem fundatorskim, 5) miejsce na zabudowania proboszcza i księży⁴⁶. Wybudowano tymczasowy kościół, a właściwie kaplicę drewnianą, pokrytą gontem, która użytkowana była do roku 1783. Kościółek ten poświęcony został 14 czerwca 1705 roku: *procesja po mieście była, której od założenia Sidry nigdy nie było*⁴⁷.

Że liczył się Szczuka ze zdaniem monarchy pruskiego, świadczył list Rekucia do Jabłońskiego z 17 marca 1704 roku: *Doszła mię też z Litwy naszej wiadomość, iż JPan Szczuka, podkanclerzy W. K. Lit. zbór nasz będący w majątności jego Sidrze nieodmiennie (w swoim mianowicie koncepcie) umyślił na bałwochwalnią obrócić i co Bogu poświęcono Idolis dedykować. Jeszcze się wstrzymał dla staruszka, sługi Bożego, (właśnie jakby więcej dbał o ludzi, niż o Boga) którym tam jest JM. ksiądz Ranizewski, a ten tak stary, że też już więcej i pracować nie może. Dzień jego, wiek jego! Bóg wszechmocny niech będzie opiekunem kościoła swego. Ale Boga na pomoc wzięwszy i środków dobrych nie zaniedbywać. Wiadomo wszystkim, że ta szczuka (szczupak) często pływa w jeziorach króla Pana naszego (pruskiego) i tam obficie żeruje. Jedno słówko królewskie przy pomocy bożej takiej zawziętości wstręt uczyniłoby. Łaskę królewską on sobie wysoko szacuje*⁴⁸.

Jak się domyślał Łukaszewicz, do ocalenia zboru przyczyniła się także śmierć podkanclerzego, bowiem źródło z 1715 roku stwierdzało: *W Sidrze fundacja Wołłowiczowska, per successionem na Potockich spadła. Teraz possessorką i zboru Patronką JPan Szuczyna, podkanclerzyna litewska, z domu Potocka, apostatka, i jeszcze z łaski bożej tam w pokoju jesteście*⁴⁹.

W spisie z 1690 roku jako posesor Mościchy w parafii sokólskiej wzmiankowany był Samuel Siemicz Stocki (zm. 1694), cześnik mozyrski, zapewne jej posesor zastawny lub dzierżawca⁵⁰.

W 1775 roku odnotowano w dobrach sidrzańskich należących do Jerzego Potockiego, starosty łomackiego, generała artylerii WKL, wieś i folwark Mościchę⁵¹. W 1789 roku folwark mościszkański i wieś Mościcha wchodziły w skład hrabstwa sidrzańskiego Romana Ignacego Franciszka Potockiego (1750-1809), wówczas marszałka nadwornego litewskiego, a następnie marszałka wielkiego litewskiego⁵². Folwark Mościcha składał się z 1 dworu, w którym naliczono 6 osób, zaś we wsi Mościcha było 11 domów zamieszkałych przez 67 osób⁵³.

Dzieje folwarku i wsi szczegółowo opisał w swoim dokumencie ks. Władysław Kurantowski, senior i archiwista w 1814 roku: *Wiadomość służąca do sprawy na kościelny folwark Mościchę. Wioska Mościcha zborowi sidrzańskiemu funduszem roku 1630 nadana zostawała w posesji tego zboru przez lat 34, to jest od roku 1633, w którym intromisja do niej uczyniona, aż do roku 1667, w którym ta wioska do dworu zabraną została jako świadczy XII kanon synodu ewangelickiego prowincjonalnego pod rokiem 1667. W kilka lat potem była Mościcha zastawiona przez jw. Krzysztofa Potockiego, podczaszego WKL, jmpp. Kundziczom w sumie 3600 zł, a przez sukcesorów jego jp. Myslikowi, na ostatek w roku 1752 jp. Kalenkiewiczowi jako świadczy dekret ziemski grodzieński w sprawie o ten folwark wypadły roku 1782. Tymczasem zachodziły w kraju różne rewolucje, które do odzyskania Mościchy na wielkiej były przeszkodzie. Mimo to jednak dochodzenie tego folwarku zalecał synod nie raz w aktach swoich, a mianowicie pod rokiem 1689, 1690, 1691, 1713,*

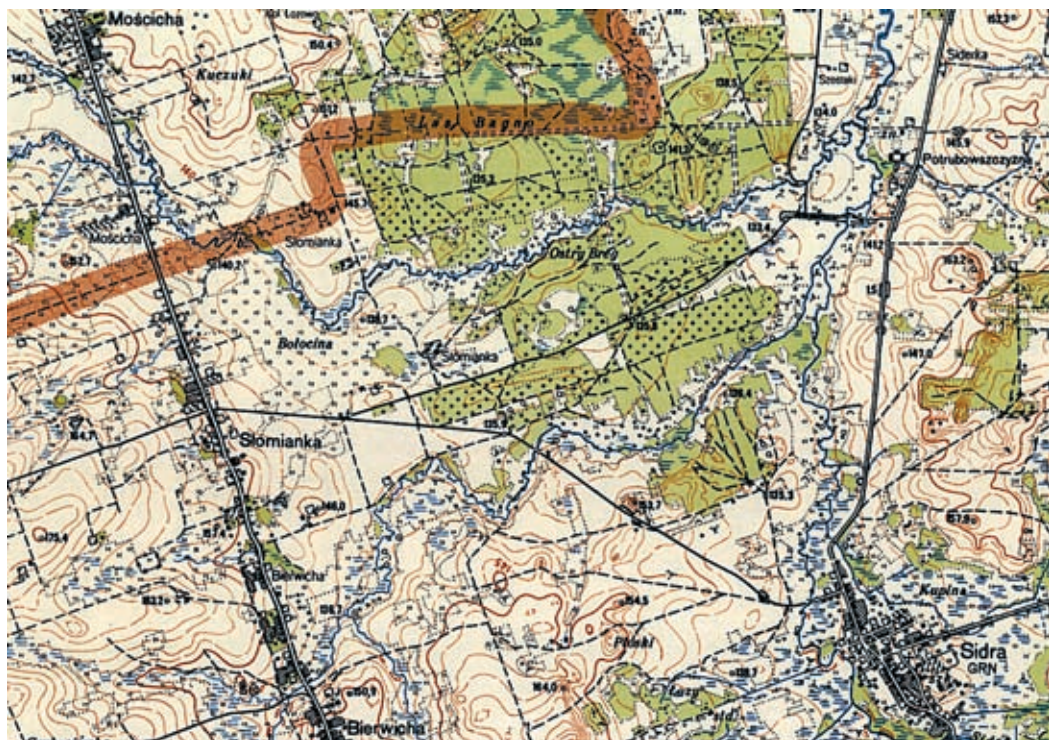
1720, 1754, 1757, lecz te zalecenia synodowe dla wyżej wymienionych przeszkód, a osobliwie dla prześladowania, którego duch w Polsce dysydentów po wszystkich nawet subselliach ściagał, deptał i uciskał nie przychodziły do skutku. Uczyniono tylko niby próbę na skuteczenie onych przez zapozwanie jp. Myslika o folwark Mościchę roku 1737 i przez ponowienie manifestu roku 1756, gdy list od synodu do jw. Potockiego, cześnika koronnego roku 1754 pisany, a grzecznym lecz obojętnym responsem w następnym roku zbyty nic nie skutkował. Po nastątych zaś w roku 1768, a potwierdzonym z niejakim ograniczeniem w roku 1775 traktacie o pokój religii w Polsce wnoszono pozwy po. jww. Potockich o folwark Mościchę roku 1778, 1780, 1781, z którymi tandem przyszło do sprawy o ten folwark w sądzie ziemski grodzieńskim. W tym sądzie uzyskała była wprawdzie Jednota Ewangelicka dwa dekreta na kompostację i zaprzysiężenie dokumentów, jeden roku 1780 a drugi w roku 1781 ale za trzecim oczywistym jako kasującym cały fundusz zboru sidrzańskiego, przegrawszy sprawę swą na głowę apelować od niego roku 1782 do sądu ziemskiego asesorskiego, do którego też ta sprawa w tymże roku przyszła. Sąd asesorski utrzymał wyrok ale Potocki, pisarz WKL, do kombinacji skłonny się być pokazał. Synod wyznaczył do układów z nim jw. Grabowskiego generała susp. WKL. Układy się zakończyły niczym i synod odwołał się do sądów relacyjnych. Sprawa się jednak odwolekała a tymczasem nastąpiły rozbiory i Sidra dostała się pod panowanie pruskie. Kamera zajęła się sprawą w 1800 roku ale jej nie doprowadziła do końca. Pod panowaniem rosyjskim II departament sądu głównego za przypadnieniem z rejestrów rewizyjnych sprawy pretensorów i kredytorów jw. Ignacego Potockiego z Rembelińskim i po rozpoznaniu onej znalazłszy kompetencję kościoła sidrzańskiego ewangelickiego o aktorstwo folwarku Mościchy i dalsze stąd do dóbr sidrzańskich zastosowane pretensje przez apelację do drugiej instancji byłej regencji białostockiej wyprowadzoną, a wyrokiem swoim oczywistym roku 1811 exdywizją hrabstwa sidrzańskiego zadecydowawszy, postanowił wspomnianą sprawę kościelną o folwark Mościchę z osobna rozsządzić⁵⁴. Tenże ks. Władysław Kurantowski w 1815 roku stwierdzał, że jeszcze zbierał dokumenty i materiały archiwalne (zlecił kwerendy w Mińsku i Warszawie), aby udowodnić posiadanie Mościchy przez ewangelików⁵⁵.

Z dokumentów tych jednoznacznie wynika, że przynajmniej od XVII (a zapewne XVI) wieku wieś stanowiła uposażenie zboru ewangelickiego w Sidrze. Następnie po trzydziestu kilku latach została odebrana i przyłączona do dworu, o co procesowała się wspólnota ewangelicka z właścicielami jeszcze w XIX wieku. Wiemy, że zbor sidrzański miał swoich duchownych do roku 1800, kiedy to ostatni pastor podał się do dymisji ze względu na brak dochodu i małą liczbę wiernych. Urzędnik konsystorski w 1. ćwierci XIX wieku pisał o okolicznościach nadania zborowi folwarku Mościchy: *fundowany w 1630 roku przez Jana Hołowczyńskiego, podczaszego WKL i żonę jego Helenę urodzoną Wołowiczową, którzy w 1630 nadali funduszowy zapis. Sidrzański kościół miał 4 włóki litewskiej miary oromego gruntu bez osady. Grunta te obrócił ksiądz na własny użytek, po wyjeździe jego oddane od kościoła warendę (120 talarów). Sidrzański kościół dowodzi prawa swego na folwark Mościchę zostający w posesji sidrzańskiego dzierżawcy. Przy sidrzańskim kościele był fundusz na szkołę*⁵⁶.

Z 1819 roku pochodziła wiadomość, że ksiądz senior Kurantowski wydzierżawił plebanię sidrzańską, a osobno włóki sidrzańskie zborowe Ignacemu Zawistowskiemu, marszałkowi szlachty powiatu sokólskiego, właścicielowi Siderki za 60 rubli srebrnych. Roku 1825 Rząd Białostocki doniósł, że 4 włóki sidrzańskie wypuścił Zawistowskiemu na lat 6⁵⁷. 1832 roku włóki sidrzańskie zostały wydzierżawione jmp. Zawistowskiemu, marszałkowi za roczną opłatę rubli srebrnych 35⁵⁸. Włóki te w 1833 roku

13. Sidra i Mościcha na radzieckiej mapie sztabowej z 1937 roku.
Sidra and Mościcha on a Soviet staff map from 1937.

14. Sidra i Mościcha na mapie z 1963 roku.
Sidra and Mościcha on a map from 1963.

zostały oddane temuż Zawistowskiemu za rubli srebrnych 35⁵⁹. Ośrodek protestancki w Sidrze przestał istnieć w 1. poł. XIX wieku. W 1839 roku z powodu spustoszenia kościoła zbor zamknięto i dzwon oddano do kościoła lutereckiego w Białymstoku⁶⁰. Według Anny Czapskiej nieużytkowany zbor w XIX wieku popadł w ruinę, służąc przez jakiś czas za magazyn. Zniszczony w czasie I wojny światowej został rozebrany, a trumny z krypty przewieziono do kościoła dworskiego w Siderce⁶¹.

Po Potockich właścicielami części dóbr, w skład których wchodził folwark i wieś Mościcha, na początku XIX wieku został Rajmund Rembieliński – postać wybitna. Rajmund Rembieliński (1774-1841), poseł i marszałek sejmiku Królestwa Polskiego, działacz gospodarczy, był organizatorem powstania kościuszkowskiego w ziemi wiskiej, kawalerem wielu odznaczeń i orderów. W okresie napoleońskim organizator administracji w Białymstoku i Łomży, był m.in. prezesem Deputacji Administracyjnej Łomżyńskiej. Był też właścicielem olbrzymich dóbr obejmujących Krośniewice, Jedwabne, Gielczyn, część Sidry, Makowlany. Rozwinął działalność mającą na celu uprzemysłowienie kraju. Rajmund Rembieliński był zwolennikiem protekcyjnej polityki w stosunku do przemysłu włókienniczego. Opracował projekt utworzenia osad przemysłowych w obwodzie łęczyckim. Sprowadził sukieników do Zgierza, a tkaczy bawełnianych do Łodzi. Przygotował zasady gospodarki finansami i położył duże zasługi w akcji urządzania miast. Jest uznawany za twórcę Łodzi przemysłowej. Zmarł 12 lutego 1841 roku w Łomży, pochowany został w Je-

dwabnem. Z żoną Agnieszką z Opackich nie miał potomstwa. Po rozwodzie ożenił się z Antoniną z Weltzów, z którą miał synów Aleksandra i Eugeniusza⁶².

To właśnie Eugeniusz w 1852 roku sprzedał majątek Makowlany (wydzielony już z majątku Sidra), w skład którego wchodził folwark Mościcha, Ottonowi Baerowi (zm. 1865), marszałkowi szlachty powiatu sokólskiego w latach 1856-1865. Ten zaś cały swój majątek zapisał w testamencie swoim sześciu córkom (ponieważ syn Ottona – Otton przebywał na zesłaniu za udział w powstaniu styczniowym). Po uwłaszczeniu dobra i folwarki: Jałówka, Makowlany, Mościcha i Siekierka obejmowały 1555 dziesięcin użytków. Wspomniany syn Ottona i Katarzyny z Hoffmanów – Otton (1835-1907) po powrocie z zesłania w 1879 roku objął po siostrze Katarzynie część dóbr Makowlany. W 1880 roku przeprowadzono podział majątku. Makowlany z folwarkiem Mościcha (937 dziesięcin) otrzymał właśnie ów Otton. Miał on za żonę Zofię z Kleczkowskich (1843-1915), córkę Erazma i Anieli z Wańkowiczów, którzy byli dziedzicami Mikielewsczyzny. Z Zofią z Kleczkowskich pozostawił swoich spadkobierców – trzech synów: Henryka (zm. 1914), Wacława (1873-1939) i Mariana (1879-1943)⁶³.

Dzisiaj po zabudowaniach folwarku Mościcha zostały nieliczne ślady na południe od dzisiejszej wsi po zachodniej stronie drogi Sokółka–Dąbrowa nad rzeką Mościszanką. Zabudowania folwarku widoczne są na mapach historycznych z XVIII, XIX i 1. poł. XX w.

Z przytoczonych danych wynika, że wieś Mościcha prawdopodobnie od XVI wieku stanowiła uposażenie zboru, szpitala, szkoły oraz kaznodziejów i urzędników związanych z funkcjonującą tu gminą protestancką. W związku z tym uzasadniona wydaje się teza, że odkryty cmentarz ze stosunkowo bogatym wyposażeniem grobów, świadczącym o zamożności pochowanych, był nekropolią przeznaczoną na składanie ciał zmarłych związanych z dworem i zбором sidrzańskim. Chronologia znalezisk XVI-XVII wieku (a zatem stosunkowo krótki czas użytkowania cmentarza) wzmacnia tę tezę, bowiem od wieku XVIII w związku z przejściem dóbr przez katolików – Szczuków, prądami kontrreformacyjnymi, a także ogólnie złym klimatem do funkcjonowania różnowierstwa po wojnach poł. XVII wieku – społeczność kalwińska w Sidrze zanika, a zbor pozostawiony bez opieki możliwych kolatorów popada w ruinę. Dane pozyskane w terenie, mówiące, że obok wsi istnieje jeszcze jeden cmentarz (mogiłki wiejskie), każe upatrywać w omawianym obiekcie odrębnego, związanego z funkcjonującą tu gminą kalwińską, obiektu grzebalnego.

Tak popularne cmentarze wiejskie (mogiłki) różnią się od przebadanego obiektu między innymi długotrwałością użytkowania (często na tych terenach XVI-XIX wiek), skąpym (ubogim) pochówkiem i dużą liczbą niemowląt i dzieci⁶⁴.

PRZYPISY

¹ G. Ryżewski, *Pradzieje doliny Biebrzy*, w: *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, Białystok–Suchowola 2012, s. 18.

² M. Kunda, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Grodziszczanach, jako przykład osadnictwa polsko-rusko-jaćwiejskiego nad górną Biebrzą*, Warszawa 2004, (mps), s. 86-89.

³ E. Kowalczyk-Heyman, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*, Warszawa 2013, s. 254-264.

⁴ J. Tyszkiewicz, *Jaćwież wczesnośredniowieczna. Pomiędzy Niemnem, Biebrzą i Goldapą, czyli przeciw legendom*, w: *Świat pogranicza*, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzynski, Warszawa 2003, s. 59.

- ⁵ G. Ryżewski, *Osadnictwo i przynależność administracyjna*, w: *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, Białystok–Suchowola 2012, s. 24.
- ⁶ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Tom II. Województwo trockie XIV-XVIII*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2009, s. 33.
- ⁷ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie 1795-1806*, Poznań 1963, s. 24-26; H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok, s. 65.
- ⁸ K. Ameljańczyk, *Ziemia sokólska*, cz. 2, Sokółka 2000, (mps), s. 46.
- ⁹ J. Wiśniewski, *Recenzja pracy J. Wąsicki, Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie 1795-1806*, Poznań 1963, „Rocznik Białostocki”, t. 6, Białystok 1966, s. 487.
- ¹⁰ R. Żurkowa, *Z dziejów organizacji departamentu białostockiego w 1807 r.*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, Białystok 1961, s. 311-315.
- ¹¹ D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 257.
- ¹² K. Ameljańczyk, *Ziemia sokólska*, s. 87-99.
- ¹³ П. Дижовъ, *Список землевладеній въ Гродненской губерніи*, Гродна 1890, s. 40-62.
- ¹⁴ *Памятная книжка Гродненской губерніи* (dalej PKGG), 1908, s. 108-109; PKGG, 1909, s. 165. PKGG, 1910, s. 175
- ¹⁵ PKGG, 1915, s. 100.
- ¹⁶ *Lietuvos Metrika Knuga Nr 9(1511-1518). Užrašymų knyga 9*, Vilnius 2002, (dalej LM, ks. 9[9]), s. 288-289.
- ¹⁷ *Lietuvos Metrika, Knuga Nr 25 (1387-1546). Užrašymų knyga 25*, Vilnius 1998 (dalej LM, ks. 25[25]), s. 201.
- ¹⁸ *Lietuvos Metrika Knuga Nr 12(1511-1518). Užrašymų knyga 12*, Vilnius 2001, (dalej LM, ks. 12[12]), s. 275.
- ¹⁹ LM, ks. 25[25]), s. 202; Na temat wołowiczowskich dóbr Zalesie, zwanych też Sidra-Zalesie zob.: A. Kulak, G. Ryżewski, *Zalesie – dzieje wsi i kościoła parafialnego*, w: *Małe miasta. Zabytki*, red. M. Zemło, R. Dobrowolski, Lublin–Supraśl 2009, s. 51-120.
- ²⁰ LM, ks. 9[9], s. 285.
- ²¹ Tamże, s. 286.
- ²² *Актыиздаваемые Виленскою Археографическою Комиссею для разборадревнихъ актовъ* (dalej AVAK), t. 7, Wilno 1874, s. 7.
- ²³ LM, ks. 12[12], s. 275; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. Tom II. Województwo trockie XIV-XVIII*, s. 257.
- ²⁴ *Пераніс войска Вяликага княства Літоўскага 1528 года*, Mińsk 2003, s. 95.
- ²⁵ LM, ks. 25[25], s. 150-153.
- ²⁶ AVAK, t. 21, Wilno 1894, s. 76-77.
- ²⁷ K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkokiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 282.
- ²⁸ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, XI, 1977, s. 38-39.
- ²⁹ W. Krzysztofik, *Jasienówka wieś powiatu sokólskiego*, Poznań 1934, s. 24.
- ³⁰ *Archiwum Główny Akt Dawnych* (dalej AGAD), Metryka Koronna (dalej MK), nr 410, s. 2051-2054.
- ³¹ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie etniczne*, s. 38-39.
- ³² A. Kulak, G. Ryżewski, W. F. Wilczewski, *Kroniki kościołów parafialnych dekanatu sokólskiego z lat 1849-1851*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 14, 2008, s. 119-125.
- ³³ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, Poznań 1843, s. 66. W dziele Waleriana Krasieńskiego (nie pozbawionego błędów) czytamy: *Sidra, fundacja Naruszewiczów lub Hołowczyńskich w XVI wieku. W 1610 kaznodzieją był ks. Rassinus. N. książę Hołowczyński zapisał 1630 roku zborowi wieś Mościchy. Potoccy i Szembekowie zapewnili ordynarię księdzu 1671 r. Podkanclerzy litewski Szczuka, ożeniony z ostatnią ewangeliczką Potocką, chciał zbór znieść, ale zbór ocalał za poparciem króla pruskiego. 1704 roku kaznodzieją ks. Ranizowski. Który w 1683 wydał kazanie po śmierci Kr. Potockiego, starosty jabłonowskiego. Folwarki funduszowe zabrane przez Szczukę, zwrócono zborowi 1754. W 1839 roku z powodu spustoszenia kościoła zbór zamknięto in dzwon oddano do kościoła luterskiego w Białymstoku. Zob.: W. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1905, s. 221.*
- ³⁴ AGAD, MK, nr 410, s. 1938-1939.
- ³⁵ *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku, Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 250.
- ³⁶ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”*, r. VII, 1962, s. 165-173.

- ³⁷ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000, s. 513-514.
- ³⁸ AVAK, t. 12, Wilno 1883, s. 445.
- ³⁹ A. Czapska, *Zagadnienie trwałej ruiny na przykładzie zboru kalwińskiego w Sidrze*, „Rocznik Białostocki”, t. 17, Warszawa 1991, s. 253.
- ⁴⁰ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, s. 165-173.
- ⁴¹ Tamże, s. 168.
- ⁴² AVAK, t. 12, s. 445-447.
- ⁴³ E. Bagińska, *The careers of calvinist stipendiaries from The Grand Duchy of Lithuania in the 17th century. The example of Gabriel Dyjakiewicz*, „Lithuanian Historical Studies”, 16, 2011, s. 61-71.
- ⁴⁴ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, s. 68.
- ⁴⁵ Tamże, s. 66-67.
- ⁴⁶ Z. Piłaszewicz, *Sidra. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Białystok 1977, (mps), s. 9.
- ⁴⁷ Tamże.
- ⁴⁸ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, s. 67.
- ⁴⁹ Tamże.
- ⁵⁰ *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 120.
- ⁵¹ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAH Wilno), SA, nr 18584, k. 16.
- ⁵² LPAH Wilno, SA, nr 4056, k. 52; Z. Zielińska, *Potocki Roman Ignacy Franciszek h. Piława (1750-1809)*, w: PSB, t. 18, s. 1-17.
- ⁵³ Tamże.
- ⁵⁴ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dalej: BLAN Wilno), F.40, nr 950, k. 1-2.
- ⁵⁵ BLAN Wilno, F. 40, nr 319, k. 60-60v.
- ⁵⁶ BLAN Wilno, F. 40, nr 319, k. 55-55v.
- ⁵⁷ BLAN Wilno, F. 40, nr 1151, k. 86v.
- ⁵⁸ BLAN Wilno, F. 40, nr 950, k. 4v.
- ⁵⁹ BLAN Wilno, F. 40, nr 1151, k. 86v.
- ⁶⁰ W. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1905, s. 221.
- ⁶¹ A. Czapska, *Zagadnienie trwałej ruiny na przykładzie zboru kalwińskiego w Sidrze*, s. 253. Według autorki urodzony w 1889 roku Bonifacy Borkowski, zamieszkały w Sidrze przy ul. Sokólskiej 8, pamiętał resztki sterczących ścian ceglanoego zboru na rynku oraz kryptę z trumnami, między innymi Maciejowskiego i Potockiego.
- ⁶² G. Ryzewski, *Ludzie Biebrzy*, w: *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, Białystok-Suchowola 2012, s. 74; *Rajmund Rembieliński. Jego czasy i jego współcześni*, praca zbior. pod red. A. Barszczewskiej-Krupy, Warszawa 1989.
- ⁶³ J. Szumski, *Ziemiaństwo polskie powiatu sokólskiego w latach 1865-1914. Informacje genealogiczne i majątkowe*, w: *50 lat Archiwum Państwowego w Białymstoku*, Białystok 2003, s. 167-168; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 80-83.
- ⁶⁴ T. Kiersnowska, *Chrzty, śluby i pogrzeby poza kościołem i cmentarzem parafialnym (kilka przykładów)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 12, 1980, s. 175-176; T. Wiślicz, *Ile kosztował pogrzeb chłopca w Polsce XVII-XVIII wieku (i kto za to płacił)?*, w: *Wesela, chrzty i pogrzeby w XVI-XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, pod red. H. Suchojady, Warszawa 2001, s. 273-286; H. Karbowski, *Ofiary „iura stolae” na ziemiach polskich w latach 1284-1918*, Lublin 1995, s. 69-72.

MOŚCICHA IN THE COMMUNE OF DĄBROWA BIAŁOSTOCKA – THE OUTFITTING OF THE CHURCH IN SIDRA AND THE PRESUMED SITE OF A PROTESTANT CEMETERY

A presentation of the history of the village and landed estate of Mościcha (commune: Dąbrowa Białostocka, county of Sokółka), which comprised the endowment of a Calvinist church functioning in Sidra in the sixteenth-nineteenth century. An attempt at solving the question whether the cemetery discovered in the course of a road construction investment in the village of Mościcha and used in the sixteenth-seventeenth century can be associated with a Calvinist community organised around the church in Sidra.